

ประวัติศาสตร์จังหวัดเลย

ประวัติความเป็นมาของจังหวัดเลยเพียงจะมีปรากฏแน่ชัดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ครั้งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมืองเลยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ ส่วนประวัติความเป็นมาของจังหวัดก่อนหน้านี้นั้นเป็นเพียงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับหมู่บ้านและการสร้างบ้านแปลงเมืองซึ่งเป็นเมืองโบราณในท้องที่จังหวัดเลยปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม หลักฐานที่เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านและเมืองเหล่านี้ก็เป็นหลักฐานที่ได้จากคำบอกเล่าสืบต่อกันมา โดยอาจได้รับการบันทึกไว้ในรูปของสมุดข่อยคัมภีร์ใบลาน รวมทั้งพงศาวดาร ซึ่งย่อมจะมีสาระรายละเอียดที่ไม่ตรงกันนัก เพราะเป็นการบันทึกจากคำบอกเล่าสืบต่อกันมาหลายชั่วคน ตลอดทั้งหลักฐานประเภทจารึก เช่น ศิลาจารึก จารึกที่ฐานพระเจดีย์ เป็นต้น ก็มักเป็นจารึกที่จัดทำขึ้นใหม่แทนของเก่าที่สูญหายไป

สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา

ดินแดนที่เป็นที่ตั้งของประเทศไทยปัจจุบัน เคยเป็นที่อยู่ของชนเผ่าพื้นเมืองหลายกลุ่ม มี ละว้า มอญ ขอม เป็นต้น ต่อมาจึงมีหลักฐานเกี่ยวกับการอพยพของชนเผ่าไทยเข้ามายังดินแดนนี้ ชนเผ่าพื้นเมืองและชนเผ่าไทยได้ตั้งถิ่นฐานจนก่อตั้งเป็นอาณาจักรใหญ่กระจายอยู่ทั่วทุกทิศ เช่น อาณาจักรโยนก อาณาจักรทวารวดี และอาณาจักรอีสานปุระ เป็นต้น

กลุ่มชนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในท้องที่ที่เป็นจังหวัดเลยจนสร้างบ้านแปลงเมืองได้เป็นกลุ่มแรกนั้นเชื่อกันว่า เป็นชนเผ่าไทยที่สืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษที่ก่อตั้งอาณาจักรโยนก

อาณาจักรโยนกเป็นอาณาจักรใหญ่ครอบคลุมดินแดนทางภาคเหนือของประเทศไทย ตลอดไปจนถึงดินแดนแคว้นตั้งเคียงของประเทศจีนและรัฐฉานของพม่า มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๘ ตำนานสิงหนวัติกล่าวว่า ปฐมกษัตริย์ของอาณาจักรนี้ทรงพระนามว่า พญาสิงหนวัติ เป็นเจ้าชายอยู่ทางตอนใต้ของประเทศจีน อพยพผู้คนลงมาสร้างอาณาจักรโยนก

กษัตริย์ในราชวงศ์พระเจ้าสิงหนวัติปกครองโยนกนครสืบมาจนถึงสมัยพระองค์พังคราช พวกขอมดำซึ่งมีอำนาจอยู่ทางใต้ของอาณาจักรโยนกตีได้โยนกนคร พระองค์พังคราชต้องอพยพผู้คนไปตั้งเมืองใหม่ที่เวียงสีทวง ๑๙ ปี พรหมกุมารราชโอรสจึงปราบปรามขอมดำขับไล่ออกไปจากอาณาจักรแล้วอัญเชิญพระองค์พังคราชกลับมาปกครองโยนกนครใหม่ ส่วนพรหมกุมารหรือพระเจ้าพรหมตามที่ชานานามในภายหลังได้สร้างเมืองชัยปราการที่ริมแม่น้ำฝาง ทำให้อาณาจักรโยนกเชียงแสนมีอำนาจยิ่งขึ้น

พระเจ้าพรหมครองเมืองชัยปราการจนสวรรคตแล้ว พระองค์ชัยศิริราชโอรสครองราชย์สืบต่อมา ในสมัยนี้พระเจ้าอรรุทมหาราช กษัตริย์พมามีอำนาจยิ่งใหญ่ตีได้อาณาจักรโยนกและเมืองชัยปราการไว้ในอำนาจ พระองค์ชัยศิริก็อพยพผู้คนลงใต้อันเป็นดินแดนของพวกมอญและขอมเมื่อ พ.ศ. ๑๕๔๗

การตั้งเมืองด่านซ้าย

เมื่ออาณาจักรโยนกล่มสลายแล้ว ชาวโยนกเชียงใหม่ที่รักอิสระต่างพากันอพยพไปหาถิ่นที่อยู่ใหม่ บางพวกอพยพไปรวมกำลังกับพระองค์ชัยศิริ บางพวกก็อพยพไปหาที่อยู่อาศัยทางแคว้นพงคำ พ่อขุนบางกลางหาว และพ่อขุนผาเมือง (เชื่อถือกันว่าเป็นเชื้อสายราชวงศ์สิงหนวัติ) ได้นำผู้คนอพยพมุ่งลงไปทางทิศตะวันออก เมื่อเข้าสู่ดินแดนลานช้างแล้วจึงบ่ายหน้าลงไปทางทิศใต้ (สันนิษฐานว่าจะนำผู้คนอพยพผ่านไปตามหมู่บ้านห้วยไฮ ห้วยลึก นากอก บ้านเมืองฮ่าและเมืองป่อแต่น ปัจจุบันอยู่ในแขวงไชยบุรี ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) แล้วนำไพร่พลข้ามลำน้ำเหืองขึ้นไปทางฝั่งขวาของลำน้ำหมัน จนถึงบริเวณที่ราบจึงได้พากันหยุดพัก ส่วนพ่อขุนผาเมืองได้ตั้งบ้านด่านขวา (ปัจจุบันอยู่ในบริเวณชายเนินนาด่านขวาซึ่งยังมีซากวัดเก่าอยู่ในแปลงนาของเอกชน ระหว่างหมู่บ้านหัวแหลมกับหมู่บ้านนาเบี้ย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย) และพ่อขุนบางกลางหาวได้แบ่งไพร่พลข้ามลำน้ำหมันไปทางฝั่งซ้ายสร้างบ้านด่านซ้าย (สันนิษฐานว่าจะอยู่ในบริเวณหมู่บ้านเก่า อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลยในปัจจุบัน) แล้วต่อมาจึงได้อพยพเลื่อนขึ้นไปตามลำน้ำไปสร้างบ้านหนองคูซึ่งอยู่ทางทิศใต้ เมื่อมีกำลังคนมากขึ้นจึงคิดที่จะขยับขยายไปหาถิ่นที่อยู่อาศัยใหม่ ครั้นได้นำเอานามหมู่บ้านด่านซ้ายมาชานานามให้หมู่บ้านหนองคูเสียใหม่เป็น “เมืองด่านซ้าย” แล้วจึงนำไพร่พลอพยพไปเมืองบางยาง (เชื่อว่าอยู่ในเขตอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก) ส่วนพ่อขุนผาเมืองขณะที่พ่อขุนบางกลางหาวเลื่อนขึ้นไปตั้งหมู่บ้านหนองคู พ่อขุนผาเมืองก็ได้นำผู้คนอพยพออกจากบ้านด่านขวามาข้ามภูน้ำรินไปตั้งเมืองโป่งถ้ำและอพยพต่อไปตั้งเมืองภูครั้ง (โป่งถ้ำสันนิษฐานว่าเป็นถ้ำเขี้ยวในปัจจุบันเป็นถ้ำเล็ก ๆ อยู่ข้างถนนสายเลย-ด่านซ้าย ห่างจากหมู่บ้านโคกกามไปทางด้านซ้ายประมาณ ๑ กิโลเมตร และบริเวณที่หยุดพักไพร่พลตั้งเมืองเป็นการชั่วคราวคงจะเป็นที่เนินด้านขวาของทางหลวงสายโคกกาม-ด่านซ้าย อยู่ในความควบคุมของแขวงทางด่านซ้าย ต่อมาได้อพยพไปสร้างเมืองบนภูครั้งซึ่งเป็นที่ราบอยู่บนยอดเขาภูครั้ง ภูครั้งเป็นภูเขาสูงใหญ่มีพื้นที่ราบอันกว้างใหญ่อยู่บนยอดเขา อยู่ตรงข้ามกับที่ว่าการอำเภอภูเรือ และอยู่ทางด้านทิศใต้ของหมู่บ้านหนองบัว ซึ่งเป็นที่ตั้งของอำเภอภูเรือ จังหวัดเลย หนึ่งคำว่า “เขี้ยว” นั้นหมายถึงจิกจันชนิดหนึ่งแต่ตัวเป็นสีเขี้ยว) ครั้นพ่อขุนบางกลางหาวได้พาผู้คนอพยพไปอยู่ที่เมืองบางยางแล้ว พ่อขุนผาเมืองจึงได้อพยพผู้คนติดตามไปจนไปตั้งหลักแหล่งได้ที่เมืองราด (เชื่อว่าเป็นเมืองศรีเทพ อยู่ในท้องที่อำเภอศรีเทพและอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์) โดยมีพ่อขุนบางกลางหาวเป็นผู้ปกครองเมืองบางยาง และพ่อขุนผาเมืองเป็นผู้ปกครองเมืองราด ขณะเมื่อพ่อขุนบางกลางหาวปกครองเมืองบางยาง ก็ได้ตั้งเมืองด่านซ้ายเป็นเมืองหน้าด่านทางตะวันออกตามราชธานีสมัยโบราณด้วย

การตั้งเมืองเซไล

ชาวไทยที่มีผู้นำสืบเชื้อสายมาจากเจ้าผู้ครองอาณาจักรโยนกอีกกลุ่มหนึ่ง ได้อพยพมาตั้งบ้านเรือนระหว่างชายแดนตอนใต้ของอาณาจักรล้านนาไทยต่อแดนลานช้าง คนไทยกลุ่มนี้อยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ สืบเชื้อสายต่อมาหลายชั่วอายุคน จนถึงสมัยที่พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ลีไท่ ปกครองอาณาจักรสุโขทัย เนื่องจากการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพญาลีไท่ ใน พ.ศ.๑๘๙๐ นั้น มิได้เป็นไปอย่าง

ราบรื่น ดังปรากฏในจารึกวัดป่ามะม่วง (หลักที่ ๔) ว่าเมื่อพญาเลอไทสวรรคตแล้ว พญาลิไท ซึ่งเป็นอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัย ต้องยกทัพมาล้อมเมืองสุโขทัย และเอาขวานประหารศัตรูทั้งหลายแล้วจึงเสด็จขึ้นครองราชสมบัติกรุงสุโขทัย ในระยะแรกครองราชย์ พญาลิไทต้องปราบปรามพวกพ้องของผู้คิดชิงอำนาจ พร้อมกับการทำนุบำรุงบ้านเมือง ชาวไทยกลุ่มที่ตั้งบ้านเรือนอยู่เขตชายแดนอาณาจักรลานนาต่อแดนลานช้าง จึงเกรงว่าพญาลิไทอาจจะทรงคิดกอบกู้พระราชอำนาจ ยกทัพมาปราบปรามหัวเมืองทางด้านนี้ และมีความเห็นว่าหมู่บ้านของตนเป็นทางผ่านและอยู่ใกล้แดนลานช้าง ทั้งตนเองก็ได้ผูกสัมพันธ์ไมตรีมีความสนิทสนมรักใคร่เป็นสหายต่อกันกับเจ้าชีวิตเมืองหลวงพระบางจึงคิดที่จะขจัดปัญหายุ่งยากซึ่งก่อให้เกิดความเข้าใจผิดขึ้นทั้งสองฝ่ายให้หมดสิ้นไป จึงนำผู้คนอพยพออกเดินทางผ่านเข้าไปในแดนลานช้างของพระสหายซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก แล้วจึงมุ่งหน้าเดินทางทิศใต้เมื่อข้ามลำแม่น้ำใหญ่ (แม่น้ำเหือง) ได้แล้วก็วกกลับไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ครั้นไปถึงริมแม่น้ำสายใหญ่เห็นมีชัยภูมิเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐาน จึงได้พาผู้คนหยุดพักสร้างบ้านตั้งเมืองขึ้นโดยให้ชื่อว่า “เมืองเซไล” (คำว่า “เซ” ในภาษาท้องถิ่นสมัยนั้น ใช้เรียกแม่น้ำขนาดย่อม หรือลำห้วยขนาดใหญ่ ซึ่งไปตรงกับคำว่า “แคว” ในภาษาของภาคกลาง ส่วนคำว่า “ไล ไหล หรือเลอว” อันเป็นสำเนียงเสียงพูดของผู้คนในสมัยนั้น สันนิษฐานว่า คงจะหมายถึงลักษณะของน้ำที่กำลังไหล หรือชำระล้างสิ่งต่าง ๆ ดังนั้นคำว่า “เซไล” ก็คงจะหมายถึงน้ำที่กำลังไหลเชี่ยวหรือชะล้างสิ่งต่าง ๆ นั่นเอง

ผู้นำในการอพยพจนสร้างเมืองเซไลครั้งนั้น แม้จะมีฐานะเป็นเพียงนายบ้านผู้ปกครองหมู่บ้านแต่ก็คงจะเป็นผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์สิงหนวัติเช่นกัน เพราะในยุคนั้นมีคำเรียกขานผู้นำว่า “เจ้าฟ้าร่มขาว” คำว่า “เจ้าฟ้า” แสดงฐานะความเป็นเจ้าผู้ครองนคร “ร่มขาว” ก็คือ ร่มหรือสัปทนที่ทำด้วยผ้าขาว ซึ่งใช้กางกันเป็นเครื่องประกอบอิสริยยศของผู้มียศศักดิ์เท่านั้น

อย่างไรก็ตาม การอพยพลงไปจนตั้งเมืองเซไลโดยเจ้าฟ้าร่มขาวนั้น สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นนายบ้าน ซึ่งเป็นบิดาของเจ้าฟ้าร่มขาว เป็นผู้ดำเนินการอพยพ ทั้งนี้ จากหลักฐานการสร้างวัดกู่ ซึ่งเป็นวัดตั้งเดิมสร้างขึ้นในบริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหอโองการ และอยู่ริมฝั่งเซไล (ปัจจุบันยังพอมือซากอิฐหลงเหลือไว้ให้พบเห็น) สำหรับชื่อเมืองว่าเซไลนั้น คงจะเนื่องมาจากความอุดมสมบูรณ์ที่ได้มาพบอยู่สองฟากฝั่งเซไลและชื่อแม่น้ำแห่งนี้ก็ไม่มีมาก่อน นอกจากคำว่าเซไลซึ่งเกิดมาจากคำอุทานที่ผู้คนอพยพทั้งหลายได้มาพบเห็นในการเดินทางมาแสนไกลแล้วได้มาหยุดพักลงอาบกิน ทำให้ความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าทั้งหลายที่มีมาเหือดหายไปจนหมดสิ้น ต่างเลยพากันถือเอาคำอุทานมาเป็นชื่อของเมืองและของแม่น้ำถือเป็นสิริมงคลแก่พวกของตนแต่นั้นเป็นต้นมา

เมืองเซไลที่ได้สร้างขึ้นในสมัยนั้นไม่มีกำแพง บ้อมปราการ หรือปราสาทราชมณฑลแต่อย่างใดคงมีแต่หอโองการซึ่งเป็นโรงเรือนขนาดใหญ่ใช้เป็นทั้งที่พักและที่ว่าการเมืองของเจ้าผู้ครองเมืองเท่านั้น (หอโองการที่ได้ก่อสร้างในสมัยนั้น ถึงจะไม่มีซากปรากฏให้เห็นเป็นหลักฐานแต่ก็สันนิษฐานว่าคงจะอยู่ในบริเวณหอหลวง อันเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านทรายขาวในปัจจุบัน ซึ่งอยู่ห่างจากวัดกู่คำ และพระธาตุกุดเรือคำไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ตามลำน้ำเลย ๒๐๐ เมตรเศษ ในท้องที่หมู่บ้านทรายขาว ตำบลทรายขาว อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย) สำหรับบ้านเรือนของราษฎรให้ปลูกสร้างเรียงรายขึ้นไปทางทิศเหนือ จนไปจดชายเขตหนองน้ำเล็ก ๆ ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

ต่อมาเจ้าเมืองได้นำชาวเมืองสร้างวัดขึ้นทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหอโองการเมื่อปี พุทธศักราช ๑๙๐๐ ให้ชื่อว่า "วัดกุ" (วัดกุซึ่งได้สร้างขึ้นในสมัยโบราณนั้นปัจจุบันยังมีซากอิฐ เหลืออยู่ริมฝั่งแม่น้ำเลย บางส่วนอยู่ในบริเวณหอหลวงของชาวบ้านทรายขาว) ระหว่างที่นำผู้คนบุกเบิก สร้างบ้านเมืองใหม่ริมฝั่งเซไล เจ้าเมืองคนแรกของเมืองเซไลก็ได้ไปมาหาสู่เจ้าชีวิตเมืองหลวงพระบาง พระสหายอยู่ไม่ขาด หลังจากสร้างวัดกุเสร็จเรียบร้อยลงไปได้หลายปี นายบ้านจึงมีบุตรชายซึ่งเกิด จากภรรยาผู้มีเชื้อสายเดียวกันหนึ่งคน ระหว่างนั้นเจ้าชีวิตเมืองหลวงพระบางก็ได้ลงมาเยี่ยม ครั้นได้มา รู้ว่านายบ้านได้บุตรชายทั้งเกิดในวันเวลาเดียวกันกับบุตรชายของตน ซึ่งเกิดจากมเหสีเอกก็ยินดีเป็น ยิ่งนัก จึงให้ผูกสัมพันธ์กันไว้เช่นตนทั้งสอง นายบ้านได้เฝ้ารักษาเลี้ยงดูบุตรชายมิว่าจะไปมาในที่ใด ๆ นายบ้านผู้เป็นบิดาก็ให้ผู้คนคอยติดตามไปทางร่ม (สัปทน) สีขาวกันแดดบังฝนจนเป็นสมญาเรียกกันใน หมู่ชาวเมืองเซไลว่า "เจ้าฟาร์มขาว" ครั้นเจ้าฟาร์มขาวเติบโตใหญ่จนถึงวัยบวชเรียน บิดาก็ถึงแก่ มรณกรรมด้วยโรคชราทั้งตรากตรำทำงานหนักมากเกินไป เจ้าฟาร์มขาวบุตรชายก็ได้ขึ้นครองเมือง เซไลแทนบิดาตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา (ประมาณพ.ศ.๑๙๓๕)

ครั้นเจ้าฟาร์มขาวได้ขึ้นครองเมืองเซไล ได้นำชาวเมืองเซไลพัฒนาบ้านเมืองด้วยการขุด ลอกหนองน้ำเล็กทางชายเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือ และนำดินส่วนใหญ่มาถมยกระดับที่ลุ่มทางด้าน ทิศใต้ใกล้ฝั่งน้ำให้เป็นสันคั่นคูกันน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง เมื่อการขุดลอกขยายหนองน้ำเล็ก ๆ ออกไปจน กว้างขวางเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ให้ชาวเมืองไปหาพันธุ์บัวหลวงมาลงปลูกเอาไว้ แล้วขนานนามว่า "สระ บัวหลวง" มาจนกระทั่งทุกวันนี้หลังจากนั้นก็ได้พิจารณาเห็นว่า "วัดกุ" ที่บิดาสร้างเอาไว้ใกล้หอโองการ ด้านริมฝั่งเซไล ได้ถูกน้ำเซาะกัดเข้ามาจนจะถึงตัวพระอุโบสถ มีวันใดวันหนึ่งคงต้องพังทลายลงไปตาม กระแสเซไล พอดีในระหว่างนั้นเจ้าฟาร์มขาวได้บุตรชาย ซึ่งกำเนิดจากนางเทวี หนึ่งในขณะที่ยายุ ล่วงเลยวัยกลางคนไปแล้ว เลยให้ชื่อว่า "ท้าวหล้า" เจ้าชีวิตเมืองหลวงพระบางก็ได้ลงมาเยี่ยมและ ต่อจากนั้นมาอีกไม่นาน เจ้าชีวิตเมืองหลวงพระบางได้ทิวคตในระยะที่เมืองเซไลได้ก่อสร้างวัดขึ้นบน สันคั่นคูด้านทิศใต้ของสระบัวหลวง ก็ได้มีเหตุแปลกประหลาดเกิดขึ้นคือ มีเรือทองคำปราศจากฝีพาย เป็นพาหนะนำอัฐิเจ้าชีวิตเมืองหลวงพระบางมาถึงเมืองเซไล แล้วเรือได้พุ่งเข้าฝั่งเพื่อจอดแต่ความแรง หัวเรือได้พุ่งเข้าหาดิ่งไปโผล่ขึ้นบนฝั่งทางด้านหน้าวัดใหม่ที่กำลังสร้าง เจ้าฟาร์มขาวเกรงชาวเมืองจะ มาทำลายเลยให้ก่อสตูปรอบหัวเรือทองคำเอาไว้ ส่วนอัฐิของเจ้าชีวิตเมืองหลวงพระบางพระสหายก็ให้ นำไปเก็บไว้ในหอโองการ รวมไว้กับอัฐิบิดาของตน เมื่อการก่อสร้างวัดและสตูปเสร็จเรียบร้อยแล้วก็ให้ ขนานนามวัดว่า "วัดกุคำ" และขนานนามพระสตูปซึ่งสร้างครอบหัวเรือทองคำว่า "พระธาตุกุตเรือคำ" ซึ่งสร้างเสร็จราว พ.ศ.๒๐๐๐ แต่ตามหลักฐานซึ่งได้จารึกเอาไว้ที่วัดกุคำว่าสร้างเมื่อ พ.ศ.๑๙๐๐ นั้น สันนิษฐานว่า เจ้าฟาร์มขาวประสงค์ให้ชาวเมืองทั้งหลายได้รำลึกถึงคุณความดีของบิดา ซึ่งนำพาผู้คน อพยพลงมาบุกเบิกสร้างบ้านเมือง จนได้ตั้งเมืองเซไลและสร้างวัดกุขึ้นไว้เป็นวัดแรก เมื่อปี พ.ศ.๑๙๐๐ ถึงวัดกุจะพังทลายลงไปในกระแสแม่น้ำเลยตามกาลเวลา และเจ้าฟาร์มขาวก็ได้สร้างวัดขึ้นมาใหม่ โดย เจตนาจะนำชื่อวัดเก่ามาตั้งเป็นชื่อวัดที่สร้างขึ้นใหม่ ซึ่งพอดีกับเจ้าชีวิตเมืองหลวงพระบางทิวคต ด้วย ความรักกันอย่างแน่นแฟ้น ถึงจะมีแต่เพียงกระดูกหรือเถาถ่านก็ยังมีมาถึงกัน เจ้าฟาร์มขาวก็จึงนำเอา ชื่อของทั้งสองมารวมเข้าด้วยกันแล้วตั้งเป็นชื่อวัดว่า "วัดกุคำ" แต่นำเอา พ.ศ.๑๙๐๐ ซึ่งเป็นปีที่ตั้งวัดกุ

ของบิดามาจาริกเอาไว้เป็นอนุสรณ์ ส่วนคำจารึกซึ่งติดไว้ที่ป้ายพระธาตุกุดเรือคำ ซึ่งได้มีการบูรณะขึ้นด้วยปูนพอกสกลุบองค์เดิมขึ้นใหม่จนผิดรูปผิดร่างเดิมไปด้วยฝีมือของหลวงพ่อเนียม ชาวบ้านนาโง่ง ตำบลนาโง่ง อำเภอเมือง จังหวัดเลย ซึ่งได้มาเป็นเจ้าอาวาสวัดกู่คำ ราวปี พ.ศ.๒๕๑๙ ต่อมาได้ถึงแก่กรรมภาพที่วัดบ้านเกิด หลวงพ่อเนียมได้ทำการบูรณะด้วยมีวัตถุประสงค์ที่จะให้มีความมั่นคงและสวยงาม จึงได้มีการเสริมรูปร่างขององค์พระสกลุบให้แปลกตาออกไป ในคำจารึกที่แผ่นป้ายบอกไว้ว่า "สร้างเมื่อ พ.ศ.๑๒๐๐" นั้น เป็นการจารึกผิดพลาดอย่างแน่นอน พระธาตุกุดเรือคำน่าจะสร้างราว พ.ศ. ๒๐๐๐ มากกว่า

บันทึกในสมุดข่อยที่นายห้า อุทธรี หรือ "พ่อตู้แพทย์" แห่งบ้านทรายขาว ตำบลทรายขาว อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย พบในขณะที่บรรพชา เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๑ ที่วัดกู่คำ บ้านทรายขาว กล่าวถึงการปกครองเมืองเซไลโดยแบ่งออกเป็น ๕ ยุค ดังนี้

ยุคที่ ๑ เจ้าฟาร์มขาว มีภรรยาชื่อนางเทวี เชื้อสายเดียวกัน มีบุตรชายหนึ่งคนชื่อ "ท้าวหล้าหน้า" มีเหตุการณ์ที่สำคัญคือ

๑.๑ ขุดลอกหนองน้ำ นำบัวลงปลุกให้ชื่อว่า "สระบัวหลวง"

๑.๒ สร้างพระธาตุกุดเรือคำ

ยุคที่ ๒ ท้าวหล้าหน้า มีภรรยาเป็นชาวเมืองเซไล ชื่อ นางหล้า และมีบุตรชาย หญิง ๒ คน ชื่อ "ท้าวศิลา และนางชฎา" เล่ากันว่า นางหล้าเป็นลูกของนางสีดาซึ่งเกิดมาจากนางสีดา ได้ไปตั้งน้ำในรอยเท้าช้างชื่อมนศิลา และรอยเท้ากวาง นางสีดาให้กำเนิดบุตรฝาแฝดผู้พี่ชื่อนางหล้า ผู้น้องชื่อนางลุน และผู้น้องได้มาเสียชีวิตลงในคราวเดินเสียดงทางไต่วงงาของพญาช้าง เลยเหลือแต่นางหล้าซึ่งเป็นลูกของช้าง และต่อมานางหล้าก็คือนางผมหอมซึ่งมีนิวาสถานอยู่ที่ภูหอ สัญลักษณ์กึ่งอำเภอภูหลวง ในปัจจุบันนี้ ในสมัยของท้าวหล้าหน้าได้มีเหตุการณ์ที่สำคัญดังต่อไปนี้

๒.๑ สร้างวัดเทิง (ปัจจุบันเป็นวัดร้างมีเหลือซากอิฐและหุ่นพระประธานอยู่ข้างที่ทำ การประปาบาดาลบ้านทรายขาว ตำบลทรายขาว อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย)

๒.๒ เมืองเซไล มีชื่อเรียกเป็นสร้อยต่อว่า "เซไลไซ่ขาว" ทั้งนี้เนื่องจากคล้ายเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองลม (หล่มสักเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์) ซึ่งจะต้องสืบข่าวคราวหรือส่งข่าวไปยังเมืองลม

ยุคที่ ๓ ท้าวศิลา มีภรรยาชื่อนางสุขุม มีเชื้อสายเป็นชาวเมืองหลวงพระบาง มีลูกชายหนึ่งคนชื่อ "ท้าวสายเดือน" มีเหตุการณ์ที่สำคัญดังต่อไปนี้

๓.๑ สร้างวัดทุ่ง หรือในปัจจุบันนี้เรียก "ทุ่งนาคันทง" แต่เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่งที่หลักฐานอันสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่พอจะมีเหลือไว้ให้เห็นคือต้นโพธิ์ อยู่ในบริเวณสวนกล้วยของเอกชนลึกเข้าไปทางซ้ายของทางหลวงจังหวัด สายวังสะพุง-ทรายขาว ประมาณ ๑๕ เมตร และอยู่ห่างจากหมู่บ้านทรายขาว ตำบลทรายขาว อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ประมาณ ๕๐๐ เมตร

๓.๒ ในยุคนั้นเมืองเซไลมีสร้อยเรียกต่อไปใหม่ "เซไลส่วยขาว" เนื่องจากชาวเมืองเซไลแต่ละครัวเรือนจะต้องส่งส่วยด้วยผ้าขาวเรือนละ ๑ วา (ประมาณ ๒ เมตร) ส่วนการส่งส่วยผ้าขาวจะได้ส่งไปทางกรุงศรีอยุธยาหรือเมืองหลวงพระบางยังไม่มีหลักฐานระบุให้แน่ชัด

ยุคที่ ๔ ท้าวสายเดือน มีภรรยาเชื้อสายเดียวกันกับมารดาชื่อ นางบัวเซีย มีบุตรชายหนึ่งคนชื่อ "ท้าวเดือนสุข" และมีเหตุการณ์ที่สำคัญคือ

๔.๑ สร้างวัดตาล (ปัจจุบันคือวัดโพธิ์เย็นซึ่งอยู่ด้านหลังวัดกุคำ ห่างประมาณ ๒๐๐ เมตร)

๔.๒ ชาวเมืองเซไลยังต้องส่งส่วยผ้าขาวอยู่เป็นประจำ

ยุคที่ ๕ ท้าวเดือนสุขมีภรรยาเชื้อสายเดียวกันกับมารดาชื่อ นางบัวลม (ไม่ปรากฏว่ามีบุตร) มีเหตุการณ์ที่สำคัญคือ

๕.๑ ท้าวเดือนสุขได้ครองเมืองเซไลด้วยความสงบร่มเย็นมาจนอายุล่วงเลยวัยกลางคน เมืองเซไลก็เกิดทุกข์ภัยซ้ำวาทหนักแหว่งฝนฟ้าไม่ตกชาวเมืองไม่ได้ทำนามหลายปี ทั่วมีโรคระบาดเกิดขึ้นโดยทั่วไป ชาวเมืองได้รับความเดือดร้อนเป็นอย่างมาก จึงได้พากันไปเรียนท้าวเดือนสุขให้พิจารณาหาทางแก้ไข ท้าวเดือนสุขได้พิจารณาแล้วเห็นว่าเมืองเซไลได้มาถึงกาลเวลาดับสิ้น จึงได้เกิดเหตุอาเพศขึ้นมาเช่นนี้จึงได้พาผู้คนอพยพออกจากเมืองเซไลเพื่อแสวงหาที่อยู่ใหม่ โดยได้พากันเดินทางลงไปตามลำแม่เซไล ครั้นไปถึงบริเวณที่ราบแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ระหว่างปากลำห้วยไหลตกแม่เซไล เห็นมีชัยภูมิเหมาะสมในการตั้งบ้านเรือนประกอบกับท้องน้ำของลำห้วยก็อุดมไปด้วยสารแร่ทองคำ จึงให้ผู้คนที่อยู่อพยพมาตั้งหลักฐานสร้างบ้านเรือนขึ้นอยู่อาศัย เสร็จแล้วได้ขนานนามหมู่บ้านใหม่ตามสภาพที่ตนได้พาผู้คนมาอยู่อาศัยว่า "บ้านแห่" ส่วนลำห้วยก็ให้ชื่อว่า "ห้วยหมาน" (คำว่า "แห่" ภาษาและสำเนียงเสียงพูดของชาวอีสานนั้น บางคำที่ใช้พยัญชนะ "ห" นำ จะเป็นตัว "ฮ" คำว่า "แห่" จึงเป็น "แฮ่" ด้วย ซึ่งมีความหมายเดียวกัน แต่นายแพทย์อุเทือง ทิพรส นายแพทย์สาธารณสุขคนแรกของจังหวัดเลย ได้เขียนไว้ในเรื่องบ้าน "แฮ่" ว่า เนื่องจากในท้องน้ำหมานมีสารแร่ทองคำ จึงได้ตั้งชื่อหมู่บ้านของพวกเขาว่า "บ้านแฮ่" ทั้งนี้เพราะตัว "ร" ของชาวอีสานนั้นคือตัว "ฮ" นั่นเอง ซึ่งก็ถูกด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่ในการตั้งชื่อลงทะเลเบียนหมู่บ้าน ผู้จัดทำผังสำเนียงชาวอีสานไม่เข้าใจ "บ้านแห่" จึงกลายเป็น "บ้านแฮ่" มาจนกระทั่งทุกวันนี้ ส่วนคำว่า "หมาน" ความหมายในภาษาอีสานนั้นหมายถึงความมีโชคดีเป็นต้น)

๕.๒ ครั้นพาผู้คนสร้างบ้านตั้งถิ่นฐานได้มั่นคงพอสมควร ท้าวเดือนสุขจึงนำชาวบ้านสร้างวัด เสร็จแล้วขนานนามวัดที่สร้างขึ้นใหม่ให้เป็นสิริมงคลแก่หมู่บ้านของตนว่า "วัดศรีภูมิ" (สร้างปีพุทธศักราช ๒๒๒๐) เมื่อได้พากันสร้างวัดเสร็จแล้ว ต่อมาราว ๒ ปี จึงได้พากันหล่อพระประธานด้วยโลหะขึ้นอีกองค์หนึ่งด้วยฝีมือช่างจากทางเหนือ (ซึ่งจะเห็นได้จากฝีมือช่างสกุลลานนา กับลานช้างผสมกัน โดยถือเอาแบบเชียงแสนยุคปลายสังฆาภิบาลพระพักตร์กลมค่อนข้างแบนและสั้น เปลวรัศมียอดพระเศียรยาว พระวรกายไม่สง่าดังพระพุทธรูปแบบเชียงแสนทั่วไป และโลหะที่ใช้หล่อคงจะไม่พอ ดังจะเห็นได้จากสีของโลหะที่องค์พระจากฐานถึงพระศอกจะเป็นนาก ซึ่งเป็นการหล่อขึ้นใหญ่ขึ้นหนึ่งต่างหาก ส่วนพระพักตร์และพระรัศมีนั้น สีของนากจะอ่อนไปจึงเป็นสีค่อนข้างเหลืองมองด้วยตาเปล่าเห็นได้เด่นชัด ซึ่งก็เป็นการหล่อที่แปลก แต่ก็ป็นวัตถุโบราณที่มีคุณค่าสูงสุดชิ้นหนึ่งของชาวเมืองเลยที่ได้มีการสร้างขึ้นมาเมื่อปีพุทธศักราช ๒๒๒๒ เป็นของหมู่บ้านคูเมืองมีชื่อเรียกกันมาจนทุกวันนี้ว่า "พระพุทธรูปมิ่งเมือง" ซึ่งประดิษฐานอยู่บนกุฏิเจ้าอาวาสวัดศรีภูมิ จะนำออกมาให้ประชาชนได้สรงน้ำเฉพาะวันสงกรานต์เท่านั้น อนึ่งสำหรับพระประธานซึ่งปั้นด้วยปูนในพระอุโบสถเดิมพอกปูนขาวผสม

ยางบงและหนังเนา คลุกเคล้าเข้าด้วยกัน และได้มาบูรณะขึ้นใหม่ในคราวที่พระอุโบสถ เพื่อสร้างใหม่ รูปพระพิฆเนศวรตลอดจนทรวดทรงช่างได้ถือเอาแบบพระพุทธรูปมิ่งเมืองมาเป็นหลัก เลยทำให้ผู้พบเห็น พระพุทธรูปพระประธานในพระอุโบสถวัดศรีภูมิปัจจุบันนี้ว่า เอาแบบมาจากพระพุทธรูปมิ่งเมือง)

๕.๓ หลังจากชาวเมืองเซไลได้อพยพลงมาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านแฮ่ ก็มีชาวเมืองเซไล บางส่วนที่ยังรักในถิ่นฐานเดิม จึงได้พากันอพยพกลับไปเมื่อเซไลส่วยขาว ครั้นได้พากันบูรณะที่อยู่อาศัยให้ดีแล้วเห็นว่าเมืองเซไลได้หมดสภาพความเป็นเมือง ทั้งได้เลิกยกเลิกส่งส่วยผ้าขาวไปเป็น เวลานาน จึงได้พากันขนานนามให้หมู่บ้านของตนเสียใหม่ในถิ่นเดิมว่า "บ้านทรายขาว" แล้วพากันอยู่ กินด้วยปกติ

สุขมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

สมัยกรุงศรีอยุธยา

ประวัติของจังหวัดเลยในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น ไม่มีเรื่องราวเกี่ยวกับการสงครามมากเท่าใด คงมีเหตุการณ์ที่น่าจะกล่าวถึงอยู่เรื่องหนึ่ง คือ เมื่อพ.ศ.๒๐๙๑ ปีแรกที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชย์ พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ กษัตริย์พม่าผู้ครองกรุงหงสาวดี ได้ยกทัพใหญ่มาตีกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ยกกองทัพออกรบกับพม่า เพื่อป้องกันพระนครและได้ชนช้างกับพระเจ้าแปร แม่ทัพหน้าของพม่า จนต้องเสียสมเด็จพระศรีสุริโยทัย พระมเหสีเพราะถูกพระเจ้าแปรฟันสิ้นพระชนม์ชบกับคอช้าง การรบครั้งนั้นพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ไม่สามารถตีกรุงศรีอยุธยาได้ และเมื่อกลับไปถึงกรุงหงสาวดีแล้วไม่นานก็สวรรคต พระเจ้าบุเรงนองขึ้นครองราชสมบัติที่กรุงหงสาวดีแทน บุเรงนองเป็นกษัตริย์ที่เข้มแข็งในการสงคราม จึงได้หาสาเหตุมาตีกรุงศรีอยุธยาอีก โดยแต่งพระราชสาส์นมาขอช้างเผือกของไทย ฝ่ายไทยไม่ยอมให้ พระเจ้าบุเรงนองจึงถือสาเหตุยกกองทัพใหญ่มาตีกรุงศรีอยุธยาและตีหัวเมืองฝ่ายเหนือของไทยได้หลายหัวเมือง รวมทั้งเมืองพิษณุโลกด้วยนอกจากยกกองทัพมารุกรานไทยแล้ว พม่ายังได้ยกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ฝ่ายกรุงศรีสัตนาคนหุตสู้พม่าไม่ได้ พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชต้องพากองทัพหนีไปอยู่ในป่า ทัพพม่าเข้ากรุงศรีสัตนาคนหุตได้จึงเก็บทรัพย์สินและกวาดต้อนประชาชน รวมทั้งมเหสีและสนมกำนัลของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชไปเมืองพม่า เมื่อพม่าเลิกทัพกลับไปแล้ว พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชจึงได้พาทหารกลับเข้ามาอยู่กรุงศรีสัตนาคนหุต และได้แต่งทูตมาเจริญสัมพันธไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง พร้อมกับทูลขอพระเทพกษัตริย์ พระราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งประสูติแต่สมเด็จพระศรีสุริโยทัยผู้เป็นวีรกษัตริย์ไปเป็นมเหสี เพื่อเห็นแก่ความเป็นไมตรีของสองพระนครที่จะให้มีความรักใคร่กลมเกลียวกัน และจะได้เป็นกำลังในการต่อสู้ข้าศึก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ตกลงรับยินดีเป็นไมตรีกับพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชตามที่ทูลขอมา แต่เป็นที่น่าเสียดายขณะที่พระเทพกษัตริย์เดินทางไปกรุงศรีสัตนาคนหุตนั้น ได้ถูกกองทัพพม่าเข้าแย่งชิงและกวาดต้อนไปกรุงหงสาวดีเสียก่อนที่จะไปถึงกรุงศรีสัตนาคนหุต

เพื่อเป็นสักขีพยานและแสดงออกซึ่งไมตรีจิตมิตรภาพ ระหว่างกษัตริย์ทั้งสองพระนคร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิและพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช จึงได้โปรดให้สร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งขึ้น เมื่อปี พ.ศ.๒๑๐๓ ในบริเวณที่ลำน้ำอู้อีไหลมาบรรจบกับลำน้ำหมัน ซึ่งอยู่ใกล้ที่ตั้งเมืองด่านซ้าย ไว้เป็นอนุสรณ์

โดยได้โปรดให้อำมาตย์ราชครู และพระราชาคณะเป็นตัวแทนของสองพระนครมาดำเนินการสร้าง แต่ก่อนที่จะสร้างพระธาตุศรีสองรัก ผู้แทนทั้งสองพระนครได้มีการทำพิธีตั้งสัตยาธิษฐานว่า ทั้งสองพระนครจะรักใคร่กลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ดุจเป็นราชอาณาจักรเดียวกันตลอดไปชั่วกัปชั่วกัลป์ (โปรดศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมในประวัติพระธาตุศรีสองรัก)

สมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยกรุงธนบุรีไม่ปรากฏหลักฐานว่า มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นในท้องที่จังหวัดเลย สำหรับสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีเหตุการณ์ที่สำคัญเกิดขึ้นหลายครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทั้งนี้ เพราะสมัยนั้นประเทศที่มีอำนาจทางตะวันตกกำลังล่าเมืองขึ้น เพื่อให้เป็นอาณานิคมของตน เหตุการณ์ที่สำคัญที่ปรากฏขึ้นมีดังนี้

เหตุการณ์สงคราม

การอพยพหนีภัยทางการเมือง ในพ.ศ.๒๔๓๖ (ร.ศ.๑๑๒) ไทยต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสไปทั้งหมด เมืองเชียงคานซึ่งตั้ง อยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงดังกล่าวมาแล้ว ก็ต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศสด้วย ปรากฏว่า ชาวเมืองเชียงคานไม่พอใจและด้วยความรักอิสระเสรี รักความเป็นไทย จึงพร้อมใจกันอพยพข้ามมาตั้งเมืองที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงเยื้องกับเมืองเดิมไปทางเหนือเล็กน้อย เมืองที่ตั้งใหม่เรียกว่า เมืองใหม่เชียงคาน คือที่ตั้งอำเภอเชียงคานปัจจุบัน ราษฎรที่อพยพข้ามมาครั้งนั้น ไม่มีผู้ใดเกลี้ยกล่อมหรือบังคับ ทุกคนข้ามมายังดินแดนที่ยังเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทยด้วยความเต็มใจ ไม่พอใจที่จะอยู่ภายใต้การปกครองของคนต่างชาติ ประมาณว่าผู้คนอพยพมาครั้งนั้นประมาณ ๔ ใน ๕ ของเมืองเชียงคานเดิม ต่อมาฝรั่งเศสได้เปลี่ยนชื่อเมืองเชียงคานเดิมเป็น เมืองสา-

นาคามจนทุกวันนี้ การอพยพหนีภัยการเมืองของชาวเมืองเชียงคานยุคนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นการอพยพข้ามฝั่งโขงครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดของจังหวัดเลย หรือพอจะกล่าวได้ว่าชาวเมืองเชียงคาน เป็นกลุ่มชนที่อพยพหนีภัยการเมืองรุ่นแรกของจังหวัดก็พอจะได้ หัวหน้าผู้อพยพครั้งนั้นได้แก่ พระอนุพิณาศเจ้าเมืองเชียงคานนั่นเอง

ศึกบ้านนาอ้อ พ.ศ.๒๔๔๐ เมื่อฝรั่งเศสได้ครอบครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในพ.ศ. ๒๔๓๖ แล้ว แม้จะได้ครอบครองเมืองसानะคาม (เชียงคาน) แล้วก็คงได้แต่เมืองที่เกือบร้าง เพราะผู้คนอพยพเข้าสู่พระราชอาณาจักรไทยข้ามฝั่งโขงมาตั้งเมืองเชียงคานขึ้นใหม่ที่ฝั่งตรงข้ามดังกล่าวแล้ว ฝรั่งเศสก็หาทางที่จะยึดดินแดนไทยอีก คือ เมืองเชียงคานที่ตั้งขึ้นใหม่ ถึงกับข้ามแม่น้ำโขงมาขู่เชิญเจ้าเมืองเชียงคานใหม่ โดยหลอกว่าทางบางกอกได้ยกเมืองเชียงคานให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว เจ้าเมืองเชียงคานได้ออกอุบายให้ฝรั่งเศสไปยึดเมืองเลยให้ได้เสียก่อน เมื่อได้เมืองเลยแล้ว เมืองเชียงคานก็ไม่มีปัญหาอะไร ทั้งนี้ เพราะเจ้าเมืองเชียงคานทราบดีว่าทางเมืองเลยมีกองทหารเตรียมมาแต่สมัย ร.ศ.๑๑๒ แล้ว ซึ่งฝรั่งเศสก็คงพ่ายแพ้แล้วจะได้หาทางซ้ำเติมที่หลังและได้ส่งข่าวให้ทางเมืองเลยทราบล่วงหน้า ฝรั่งเศสหลงกลได้ยกกำลังพลโดยมีฝรั่งเศสหนึ่งนายเป็นหัวหน้าและมีลูกน้องเป็นลาวเพียงไม่กี่คน ยึดบ้านนาอ้อ ยุ้งให้ชาวบ้านแข็งเมืองต่อรัฐบาลไทย โดยสัญญาว่าจะปลดปล่อยบ้านนาอ้อให้เป็นเมือง

นครหงส์ มีเจ้าเมืองกรมการเมืองเช่นเดียวกับเมืองเลย ซึ่งจะแต่งตั้งจากผู้ร่วมมือทั้งสิ้น ก็ปรากฏว่ามีชาวบ้านหลงเชื่ออยู่ไม่กี่คน สุดท้ายกองทหารจากเมืองเลยเข้าปราบปรามไม่กี่วันฝรั่งเศสก็แตกพ่ายหนีไปทางเวียงจันทน์ ประเทศลาว (เวลานี้ยังมีซากสนามเพลาะของทหารไทยอยู่ที่บ้านโพน ห่างจากบ้านนาอ้อราว ๒ กิโลเมตร)

ศึกด่านซ้ายและท่าลี่ ฝรั่งเศสได้ใช้อำนาจเดินทัพเข้ายึดอำเภอด่านซ้ายในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ และได้นำศิลาจารึกตำนานพระธาตุศรีสองรักส่งแม่ น้ำโขง หวังว่าจะนำไปยังนครเวียงจันทน์ แต่เรือที่บรรทุกศิลาจารึกล่มที่แก่งฟ้า เขตอำเภอกุดชุมหภูมิ จังหวัดเลย ศิลาจารึกจมน้ำหายไป (แต่ภายหลังทราบว่าในปีที่แล้งที่สุดน้ำในแม่น้ำโขงแห้งขอดมาก มีผู้ไปพบศิลาจารึกนี้ที่แม่น้ำโขง และฝรั่งเศสได้นำไปเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑ์ลูฟวร์ นครปารีส ประเทศฝรั่งเศส แต่ยังไม่มีการยืนยันข้อเท็จจริง) ขณะนั้น พระมหาเถระชาวอำเภอด่านซ้ายผู้หนึ่งชื่อพระคุณแห่งวัดบ้านนวมแห่ง ตำบลด่านซ้าย พร้อมพระแก้วอาสา (ทองแสง) เจ้าเมืองด่านซ้ายและเพี้ยศรีวิเศษ ได้ขอคัดลอกไว้ก่อนที่ฝรั่งเศสจะนำไปเวียงจันทน์ แล้วเขียนลงในศิลาจารึกมีข้อความอย่างเดียวกันเวลานี้ก็ยังเก็บรักษาไว้ที่บริเวณวัดธาตุศรีสองรัก ฉะนั้น ศิลาจารึกที่เห็นอยู่ทุกวันนี้จึงเป็นศิลาจารึกฉบับคัดลอก ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๔๔๙ ฝรั่งเศสได้คืนเมืองด่านซ้ายให้ โดยแลกกับดินแดนเขมรที่เป็นของไทยบางส่วน ในระยะที่ฝรั่งเศสครอบครองเมืองด่านซ้าย ๓ ปีเศษนั้น ไทยได้อพยพอำเภอด่านซ้ายไปตั้งที่บ้านนาขามป้อม ตำบลโพนสูง อำเภอด่านซ้าย เสร็จเรื่องแล้วจึงกลับคืนไปตั้งอำเภอด่านซ้ายเดิม

ในระยะเวลาใกล้ ๆ กับที่ฝรั่งเศสยึดอำเภอด่านซ้ายนั้น กำลังทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ที่บ้านหาดแดงแม่น้ำเหือง ได้ยกพลจะยึดอำเภอด่านซ้าย เพราะเห็นว่าเคยเข้ายึดอำเภอด่านซ้ายสำเร็จอย่างง่ายดายมาแล้ว แต่คราวนี้ฝ่ายไทยหลอกล่อให้ฝรั่งเศสเดินทัพมาอย่างสะดวก พอจนถึงที่ตั้งอำเภอก็ถูกหน่วยกล้าตายของชาวอำเภอด่านซ้าย ชุ่มโจมตีสถิตระดมบอน (ที่ตั้งโรงเรียนบ้านท่าลี่) ฝรั่งเศสประสบกับความพ่ายแพ้และนับแต่นั้นมาไม่ปรากฏฝรั่งเศสได้ข้ามแม่น้ำเหืองมาก่อวณอีกเลย

ผีบุญที่บ้านหนองหมากแก้ว

เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๖๗ ได้เกิดมีผีบุญขึ้นมาคณะหนึ่ง จำนวน ๔ คน อ้างว่า คณะของตนได้รับบัญชาจากสวรรค์ให้ลงมาบำบัติทุกข์บำรุงบารุงสุขแก่มวลมนุษยซึ่งยากไร้และเต็มไปด้วยกิเลส ได้กำหนดสถานที่อันบริสุทธิ์ไว้ดำเนินการเพื่อแสดงอภินิหารประกอบพิธีกรรม อบรมสั่งสอนผู้คนที่วัดบ้านหนองหมากแก้วในหมู่บ้านหนองหมากแก้ว (ปัจจุบันอยู่ในท้องที่ตำบลปวนพูน อำเภอกุดชุมหภูมิ จังหวัดเลย) บุคคลในคณะของผีบุญ ๔ คน ต่างมีหน้าที่แตกต่างกันดังต่อไปนี้

๑. นายบุญมา จัตูรัส อุปสมบทได้หลายพรรษาเดินทางมาจากจังหวัดชัยภูมิ ได้ขนานนามของตนเองเป็น พระประเสริฐ มีตำแหน่งเป็นหัวหน้าคณะ มีหน้าที่ทำน้ามนต์อันศักดิ์สิทธิ์ใส่ตุ่มไว้ให้ผู้คนได้ดื่มกินและอาบเป็นการสะเดาะเคราะห์ แล้วทำพิธีปลุกเสกลงเลขยันต์ในตะกรุด ซึ่งใช้ตะกั่วลูกหมาดีแผ่ออกเป็นแผ่นบาง ๆ เสร็จแล้วม้วนออกแจกจ่ายให้ผู้คนร้อยเชือกผูกสะเอวติดตัวไว้เป็นเครื่องรางของขลังชั้นยอดของพระประเสริฐในทางคงกระพันชาตรีป้องกันผีร้าย

๒. ทิดเถิก บุคคลผู้คงแก่เรียนชาวบ้านหนองหมากแก้ว ได้ขนานนามตนเองเป็น เจ้าฝ่าตีนแดงมีตำแหน่งเป็นรองหัวหน้า มีหน้าที่ทำผ้าประเจียดกันภัยอันทรงประสิทธิภาพเป็นมหา-

อุตุม์แม่เป็นผาหน้าไม้ตลอดจนมีดพร้ากะทำขวานก็ไม่สามารถที่จะทำอะไรแก่ผู้ที่มีผ้าประเจียดอันทรงฤทธิ์ของเจ้าฝาดินแดงได้ วิธีทำผ้าประเจียด ไม่ว่าจะบุคคลใดที่มีความประสงค์ก็ให้บุคคลเหล่านั้นไปจัดหาผ้าฝ้ายสีขาวขนาดกว้างยาว ด้านละหนึ่งศอกของตนาหนึ่งผืน เมื่อมาพร้อมหน้ากันครั้งได้เวลาสาธุศิษย์ก็ให้ผู้ประสงค์รอคอยอยู่ข้างศาลาแล้วเรียกขึ้นไปทีละคน ผู้ที่ขึ้นไปแต่ละคนจะต้องคลานเข้าไปหาเจ้าฝาดินแดงและห้ามมองหน้า เมื่อคลานเข้าไปถึงที่ที่เจ้าฝาดินแดงนั่งอยู่จึงคลี่ผ้าขาวที่จะมาทำผ้าประเจียดปูออกแล้วพนมหมอบก้มหน้าหนึ่งจนกว่าเจ้าฝาดินแดงจะทำผ้าประเจียดเสร็จ ฝ้ายเจ้าฝาดินแดงเมื่อเห็นผู้ที่ประสงค์อยากได้ผ้าประเจียดได้กระทำตามกฎซึ่งตนวางไว้ด้วยความเคารพก็ลุกขึ้นยกเท้าขวาหรือซ้ายย่ำลงไปในบม (บมคือภาชนะที่ทำด้วยไม้ มีลักษณะทรงกลมแบน และลึกล้ำยถาดซึ่งชาวอีสานใช้เป็นภาชนะสำหรับใส่ข้าวเหนียวที่หนึ่งสุกดีแล้ว เพื่อให้ไอน้ำออกก่อนที่จะนำไปเก็บไว้ในกระติบ) ที่มีขมกับปูนดำผสมกันไว้อย่างดี แล้วจึงยกเท้าข้างที่ย่ำลงไปในบมเหยียบผ้าขาวก็จะปรากฏรอยเท้าของเจ้าฝาดินแดงอย่างชัดเจนเป็นอันเสร็จพิธีทำผ้าประเจียดนำไปใช้ได้ทันที แต่ถ้าหากเหยียบผ้าขาวแล้วปรากฏรอยไม่ชัดเจน หรือไม่สบอารมณ์ของเจ้าฝาดินแดง ผู้ที่ต้องการก็ต้องไปหาผ้าขาวมาทำใหม่จนกว่าจะได้ผ้าประเจียดชั้นดีไปไว้ใช้ต่อไป ครั้นได้ผ้าประเจียดไปแล้วจะต้องนำไปเก็บบูชาเอาไว้บนหิ้งพระ หรือเมื่อออกเดินทางจะต้องพับชายผูกคอไปเป็นเครื่องรางของขลังประจำตัวทุกครั้งจะลืมไม่ได้เป็นอันขาด

๓. นายสายทอง อินทองไชยศรี ขนานนามตนเองเป็น เจ้าหน่อเล็ไลย์ อ้างว่าได้รับบัญชาจากสวรรค์ให้มาปราบยุคเข็ญโดยเฉพาะ มีวาจาสิทธิ์สามารถที่จะสาปผู้ละเมิดกฎสวรรค์ให้เป็นไปตามโทษานุโทษที่ตนพิจารณาเห็นตามสมควรได้ทันที ครั้งนั้นได้เกิดมีการขโมยเกิดขึ้นในหมู่บ้านหนองหมากแก้ว แล้วจับขโมยได้ ชาวบ้านจึงควบคุมตัวไปให้เจ้าหน่อเล็ไลย์เป็นผู้ตัดสิน ผลของการตัดสินปรากฏว่า ขโมยได้ละเมิดกฎของสวรรค์ในข้อบังเบียดเครื่องยังชีพของมวลมนุษย์อย่างสุดที่จะอภัยให้ได้ โทษที่ขโมยพึงได้รับในครั้งนี้ก็คือ ต้องถูกสาปให้ธรณีสูบลงไปทั้งเป็น ครั้นได้พิพากษาโทษให้ผู้คนที่เห็นโทษเห็นทัณฑ์แล้ว พิธีสาปก็เริ่มขึ้นโดยเจ้าหน่อเล็ไลย์มีบัญชาให้สาธุศิษย์ชุดหลุมขนาดพอฝังศพได้ในสถานที่ที่ได้กำหนดไว้ ครั้นแล้วให้ไปนำตัวขโมยซึ่งได้ผูกมัดข้อมือเอาไว้อย่างแน่นหนา พาไปยืนที่ปากหลุม แล้วเจ้าหน่อเล็ไลย์ก็เริ่มอ่านโองการอัญเชิญเทวดาให้ลงมาจากสวรรค์-สวรรค์ มาเป็นสักขีพยานในการที่ตนได้ดำเนินการสาปให้ขโมยต้องถูกธรณีสูบลงไปทั้งเป็นตามโทษานุโทษ พอเจ้าหน่อเล็ไลย์กล่าวคำสาปสิ้นสุดลงก็บัญชาให้สาธุศิษย์ผลักขโมยลงไปในหลุม พร้อมกับช่วยกันรีบขุดคุ้ยโกยดินลงกลบฝังขโมยที่ต้องสาปให้ธรณีสูบลงไปทั้งเป็น ท่ามกลางความตกตะลึงพริ้งเพริดสยดสยองของผู้คนที่ไปร่วมชมพิธีกรรมเป็นอย่างยิ่ง เมื่อคณะผีบุญคล้อยหลังลับไป บรรดาญาติพี่น้องของขโมยก็รีบพากันขุดคุ้ยโกยดินนำขโมยที่ถูกฝังทั้งเป็นอาการร่อแร่ปางตายขึ้นมาปฐมพยาบาล แล้วรีบพากันอพยพหลบหนีบัญชาจากสวรรค์ของคณะผีบุญไปในคืนนั้นทันที และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งนั้น เป็นผลให้ไม่มีการลักขโมยใด ๆ เกิดขึ้นในหมู่บ้านหนองหมากแก้วต่อไปอีกเลย ทั้งนี้ ด้วยทุกคนได้ประจักษ์แก่ตาในประกาศิตจากสวรรค์ของเจ้าหน่อเล็ไลย์เป็นอย่างยิ่ง

๔. นายก้อนทอง พลชา ชาวบ้านวังสะพุงซึ่งเป็นบุคคลที่ ๔ ขณะนั้นรับราชการในหน้าที่สารวัตร อำเภอวังสะพุง ได้ไปพบเห็นพิธีการต่าง ๆ ของคณะผีบุญจึงเกิดความเลื่อมใส

ศรัทธา จนถึงกับได้ขออนุญาตลาบวชจากทางราชการมีกำหนด ๑๐ วัน ในระหว่างที่ทางราชการได้อุญาตให้ลาบวชได้ นายก้อนทอง ๕ ได้ถือโอกาสหลบไปสมทบกับคณะศิษย์ที่บ้านหนองหมากแก้ว แล้วก็รีบทำความเพียรแต่ยังไม่ทันจะได้รับความสำเร็จจนถึงขั้นได้รับการขนานนาม ก็มาถูกทางบ้านเมืองเข้าทำการปราบปรามและจับตัวได้เสียก่อน

คณะศิษย์ซึ่งถือว่าตนเป็นผู้พิเศษได้กำหนดพิธีกรรมให้ชาวบ้านปฏิบัติ โดยถือเอาศาลาการเปรียญวัดบ้านหนองหมากแก้วเป็นศูนย์กลางทุกวันในเวลาเช้าและเย็น ชาวบ้านทุกคนจะต้องมาร่วมเข้าพิธีสวดมนต์ไหว้พระเป็นประจำขาดไม่ได้ และในเวลากลางคืนทุกคืน บรรดาสาว ๆ หรือภรรยาของผู้ใดก็ตามที่มีใบหน้าและรูปร่างสวยงาม จะต้องอาบน้ำแต่งตัวให้สะอาดสดสวย แล้วนำพวงมาลัยดอกไม้สดและน้ำหอมผลัดกันเข้าไปมอบให้คณะศิษย์ ต่อจากนั้นก็เริ่มพิธีพ้อนรำ บวงสรวงเวียนพรมน้ำอบน้ำหอมไปรอบ ๆ ตัวของศิษย์ หากศิษย์เกิดพึงพอใจอิสรินางใดในวงพ้อน บวงสรวง ก็จะใช้พวงมาลัยดอกไม้สดเกี่ยวปลายไม้แล้วขึ้นไปคล้องคอเอาไว้ เป็นเครื่องหมายให้ทุกคนได้ทราบว่า อิสรินางนั้นได้รับโปรดปรานจากศิษย์เป็นพิเศษ และนับเป็นวาสนาเป็นอย่างยิ่งที่ในคืนนั้นจะต้องเข้าเวรปรนนิบัติ ปรากฏว่าบรรดาสาวและไม้สาวต่างแย่งกันปรนนิบัติศิษย์เหล่านี้เป็นพิเศษทุกคืน คณะศิษย์ชุดนี้ได้บัญญัติกฎข้อบังคับเอาไว้ ๓ ประการ ที่ชาวบ้านจะต้องถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด จะหลงลืมไม่ได้ นั่น มีดังต่อไปนี้

๑. จะต้องสวดมนต์ไหว้พระเป็นประจำทุกเช้าเย็น ขาดไม่ได้
๒. จะต้องพ้อนรำบวงสรวงคณะผู้มีบุญเป็นประจำทุกคืน ขาดไม่ได้
๓. จะต้องหมั่นทำบุญให้ทานอยู่เป็นนิจ และจะต้องรำลึกถึงพระคุณของบิดามารดาอยู่เสมอทั้งนี้ในการเรียกพ่อ-แม่ดังที่เคยเรียกกันมาเฉย ๆ นั้นเป็นการไม่เคารพ จะต้องพากันเรียกเสียใหม่ว่า คุณพ่อคุณแม่

ด้วยพิธีกรรมที่คณะศิษย์ได้นำชาวบ้านปฏิบัติต่อเนื่องกันมามีได้ขาด ครั้นนานวันเข้า กิตติศัพท์ก็ได้เลื่องลือไปไกล ทำให้มีผู้คนสนใจหลงไหลเข้าไปอย่างมากมาย บ้างที่สนใจเครื่องรางของขลัง ก็ต้องเตรียมสิ่งของเข้าไปจัดทำเอง อาทิเช่นต้องการตะกรุดก็ต้องหาตะกั่วลูกแห่ไปหลอมแล้วตีแผ่ออกให้พระประเสริฐทำตะกรุด ที่ป่วยเจ็บไข้ไข้ก็ไปอาบน้ำมนต์สะเดาะเคราะห์ ที่ต้องการผ้าประเจียดก็ต้องหาผ้าฝ้ายสีขาวไปให้เจ้าผ้าตีนแดง ครั้นคณะศิษย์ได้พบผู้คนมากหน้าหลายตาและเพิ่มจำนวนมากยิ่งขึ้น เลยเกิดความเคลิบเคลิ้มหลงตนลืมตัว หนักเข้าเลยพากันริอ่านหันไปทางการบ้านการเมือง ผันเฟื่องที่จะเป็นเจ้าเข้าครองแผ่นดิน โดยประกาศอย่างอหังการว่า จะยกกำลังเข้าตีเอาเมืองเลยได้แล้วจึงจะยกกำลังเลยไปตีเอาเมืองเวียงจันทน์ เพื่อตั้งตนเป็นเอกราช เมื่อได้ประกาศเจตนารมณ์แล้วก็เรียกอาสาสมัครมาทำการคัดเลือก ด้วยมีความเชื่อมั่นว่าตนได้รับบัญชามาจากสวรรค์ ไม่ต้องมีผู้คนมากก็สามารถที่จะกระทำการใหญ่ได้ เมื่อเลือกผู้คนรวมได้ ๒๓ คน พร้อมด้วยปืนแก๊ป ๑ กระบอก ปืนคาบศิลา ๒ กระบอก พร้อมด้วยหอกดาบแหลนหลาวครบครัน ครั้นได้ฤกษ์พิชัยสงคราม คณะศิษย์ก็ยกพลจำนวน ๒๓ คน ออกเดินทางจากบ้านหนองหมากแก้วแล้วมุ่งหน้าขึ้นสู่ทิศเหนืออ้อมผ่านหมู่บ้านนาหลักแล้วไปตั้งมั่นอยู่ริมลำห้วยทางด้านทิศเหนือของอำเภอวังสะพุง (บริเวณหมู่บ้านห้วยอีเลิศ ห่างจากที่ตั้งอำเภอวังสะพุง ประมาณ ๓ กม.)

ระหว่างนั้น หลวงพิศาลสารกิจ นายอำเภอวังสะพุงได้ติดตามความเคลื่อนไหวของ คณะศิษย์โดยส่งนายบุญเลิศ เหตุเกิดุ สารวัตรศึกษา (อดีตกำนันตำบลวังสะพุง ปัจจุบันยังมีชีวิตอยู่) ออกไปสอดแนมพฤติการณ์ดูความเหิมเกริมของคณะศิษย์อย่างใกล้ชิดแทบจะเอาชีวิตไม่รอดก็หลาย ครั้ง แล้วให้ทำรายงานเข้ามายังอำเภอทุกกระยะ หลวงพิศาลสารกิจได้ทำรายงานความเคลื่อนไหวของ คณะศิษย์เข้าจังหวัดทุกกระยะ ซึ่งในขณะนั้นกำลังเจ้าหน้าที่ตำรวจที่ประจำอยู่ในตัวจังหวัดเลยมีน้อย เมื่อเทียบกับจำนวนผู้คนที่เข้าไปกราบไหว้คณะศิษย์ ดังนั้น ทางจังหวัดเลยจึงได้ทำรายงานไปยังกอง บังคับการตำรวจภูธรจังหวัดอุดรธานี พร้อมกันนั้นก็ได้รับรายงานขอกำลังไปยังฝ่ายทหารที่ค่ายประจักษ์ ศิลปาคมอีกด้วย ถ้าหากว่ากำลังทางฝ่ายตำรวจที่อุดรมีไม่เพียงพอ ขณะนั้น พ.ต.อ.พระปราบภัยพาล ผู้บังคับการตำรวจภูธรจังหวัดอุดรธานีในสมัยนั้น ได้นำกำลังเจ้าหน้าที่ตำรวจรีบรุดมาจากจังหวัด อุดรธานีเข้าสมทบกับกำลังของจังหวัดเลย ร่วมกับเจ้าหน้าที่ของอำเภอวังสะพุง รีบวางแผน ปราบปรามโดยด่วน ครั้นได้ทราบกำลังของคณะศิษย์พร้อมด้วยอาวุธจากนายบุญเลิศ เหตุเกิดุ เป็นที่ แน่นนอนแล้ว กองกำลังตำรวจจากอุดรร่วมกับจังหวัดเลยและเจ้าหน้าที่อำเภอวังสะพุงก็เคลื่อนเข้าโอบ ล้อมคณะศิษย์ทุกทิศทุกทาง ได้มีการปะทะกันเพียงเล็กน้อย คณะศิษย์ก็แตกกระจัดกระจายจับศิษย์ ได้ทั้งหมด แล้วควบคุมตัวขึ้นส่งฟ้องศาลฐานก่อการจลาจลสอบถามได้ความว่า พวกเขาทั้ง ๔ คนที่ตั้ง ตนเป็นศิษย์ เกิดความเคลิบเคลิ้มหลงใหลในนิยายพื้นเมืองของชาวอีสานเรื่อง สังข์ศิลป์ชัย และจำปา สีทัน จนหลงตนลืมตัวไป ส่วนความรู้สึกที่แท้จริงนั้น ยังมีความรักในถิ่นฐานหาได้มีความคิดเป็นกบฏ ต่อแผ่นดินกำเนิดก็หาไม่ คณะตุลาการได้รับฟังเรื่องราวจากผู้ที่ได้ตั้งตนเป็นศิษย์ทั้ง ๔ คน ได้เกิด ความเห็นใจ จึงพิพากษาให้จำคุกศิษย์ทั้ง ๔ คน คนละ ๓ ปี ส่วนบริวารให้ปล่อยตัวไป

การตั้งเมืองเลย

เมื่อ พ.ศ.๒๓๙๖ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่าผู้คนในแขวงนี้มีปริมาณเพิ่มขึ้นมากกว่าแต่ก่อน สมควรจะได้ตั้งเป็นเมือง เพื่อประโยชน์ในการปกครองอย่างใกล้ชิด จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาทำนุบำรุงรักษา สืบสวนเขตแขวงต่าง ๆ แล้วได้พิจารณาเห็นว่า หมู่บ้านแฮ่ ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งห้วยน้ำหมานและอยู่ใกล้กับ แม่น้ำเลย มีภูมิประเทศที่เหมาะสมแก่การสร้างป้อมด้วย เพราะมีภูเขาล้อมรอบและพลเมืองหนาแน่น พอจะตั้งเป็นเมืองได้ จึงนำความขึ้นถวายบังคมทูลเพื่อทรงทราบ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งเป็นเมือง เรียกชื่อตามนามของแม่น้ำเลยว่า "เมือง เลย"

ต่อมา พ.ศ.๒๔๔๐ ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖ ได้ เปลี่ยนแปลงการปกครองจากเดิมมาเป็นแบบเทศาภิบาล โดยแบ่งเป็นมณฑลเมือง อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน เมืองเลยจึงแบ่งการปกครองอีกเป็น ๔ อำเภอ อำเภอที่ตั้งตัวเมืองเรียกชื่อว่า "อำเภอกุดป่อง" ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๔๒-๒๔๔๙ ได้เปลี่ยนชื่อเมืองเลยเป็น "บริเวณลำน้ำเลย" ใน พ.ศ.๒๔๔๙-๒๔๕๐ ได้เปลี่ยนชื่อบริเวณลำน้ำเลย เป็นบริเวณลำน้ำเหือง และใน พ.ศ.๒๔๕๐ จึงได้มีประกาศของ กระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ ๔ มกราคม ๒๔๕๐ ยกเลิกบริเวณลำน้ำเหืองให้คงเหลือไว้เฉพาะ "เมือง เลย" โดยให้เปลี่ยนชื่ออำเภอ กุดป่อง เป็นอำเภอเมืองเลยด้วย

สำหรับอำเภอกุตปอง ซึ่งเป็นที่ตั้งตัวเมืองเลยนั้น เรียกตามตำบลซึ่งเป็นที่ตั้งอำเภอ ในครั้งนั้น เหตุที่เรียกตำบลแห่งนี้ว่า "กุตปอง" ก็เนื่องจากมีหนองน้ำอยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ ณ บริเวณ ที่ว่าการอำเภอเมืองเลย ปัจจุบันนี้เกิดจากการเปลี่ยนทางเดินของแม่น้ำเลย มีลักษณะเป็นลำห้วยมีรูป โค้งเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก มีปากน้ำแยกออกจากลำแม่น้ำเลยทั้งสองด้าน มีน้ำขังอยู่ตลอดปี ตรง กลางเป็นเกาะมีเนื้อที่ประมาณ ๙๐ ไร่ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของที่ว่าการอำเภอเมืองเลย ศาลาเทศบาล เมืองเลย และสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จังหวัดเลย

การจัดรูปการปกครองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

การจัดรูปการปกครองก่อนจัดระบบมณฑลเทศาภิบาล

ใช้วิธีซึ่งเรียกในกฎหมายเก่าว่า "กินเมือง" อันเป็นแบบเดิม คำว่า "กินเมือง" มาถึงชั้นหลัง เรียกเปลี่ยนเป็น "ว่าราชการเมือง" ส่วนคำว่า "กินเมือง" ก็ยังใช้กันในคำพูดอยู่บ้าง วิธีการปกครองที่ เรียกว่า "กินเมือง" นั้น หลักเดิมมาคงถือว่าผู้เป็นเจ้าของเมืองต้องทักท้วงกิจธุระของตนมาประจำทำการ ปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากภัยอันตราย ราษฎรก็ต้องตอบแทนคุณเจ้าเมือง ด้วยการออกแรงช่วยทำงานให้บ้าง หรือแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่น ข้าวปลาอาหาร เป็นต้น อันมี เหลือใช้มอบให้เจ้าเมืองคนละเล็กละน้อย ทำให้เจ้าเมืองดำรงตนอยู่ได้โดยรัฐบาลในราชธานีไม่ต้อง รับประทาน จึงให้ค่าธรรมเนียมในการต่าง ๆ แทนตัวเงินสำหรับใช้สอย กรมการซึ่งเป็นผู้ช่วยเจ้าเมืองก็ ได้รับผลประโยชน์ทำนองเดียวกันเป็นแต่ลดลงตามศักดิ์ ต่อมาบ้านเมืองเปลี่ยนแปลง ทำให้การเลี้ยง ชีพต้องอาศัยเงินตรามากขึ้น ผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองกรมการได้รับอย่างโบราณไม่พอเลี้ยงชีพ จึงมีการ หาผลประโยชน์เพิ่มพูนอย่างอื่น เช่น ทำไร่นา ค้าขาย เป็นต้น

การเป็นเจ้าเมืองก็มักจะมีการสืบเชื้อสายวงศ์ตระกูลที่เคยเป็นเจ้าเมือง หรือเคยรับราชการ งานเมืองมาแล้ว เช่น อาจเป็นบุตรชายเจ้าเมืองหรือถ้าไม่มีบุตรชายก็อาจให้บุตรเขยผู้ซึ่งเห็นว่ามี ความรู้ความสามารถพอปกครองบ้านเมืองได้ ทำหน้าที่เจ้าเมืองแทน การแต่งตั้งเจ้าเมืองสำหรับเมือง เอก คงได้รับการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง ส่วนเมืองเล็ก ๆ กรมการเมืองคงมีใบบอกหัวเมืองเอก และด้วยความ เห็นชอบของเจ้าเมืองเอก สำหรับที่ทำการเจ้าเมืองก็เอาบ้านเรือนเป็นที่ว่าราชการด้วย บ้านเจ้า เมืองนิยมเรียกว่า "จวน" และมีศาลากลางปลูกไว้หน้าบ้านหลังหนึ่งเรียกว่า "ศาลากลาง" สำหรับ ประชุมปรึกษาราชการ เป็นศาลาสำหรับชำระความหรือตัดสินความ ทั้งจวนและศาลากลางนี้สร้างขึ้น ด้วยทุนทรัพย์ส่วนตัวรวมทั้งที่ดินก็เป็นของส่วนตัวด้วย เมื่อสิ้นสมัย เจ้าเมืองคนหนึ่งอาจเป็นด้วยเจ้า เมืองถึงแก่อนิจกรรมหรือเปลี่ยนเจ้าเมือง "จวน" เจ้าเมืองและศาลากลางเดิมก็ตกเป็นมรดกแก่ ลูกหลาน ใครได้เป็นเจ้าเมืองคนใหม่ถ้ามิได้เป็นผู้รับมรดกของเจ้าเมืองเก่า ก็ต้องหาที่สร้างจวนและ ศาลากลางใหม่ตามลำดับที่จะสร้างได้ บางทีก็สร้างห่างไกลจากที่เดิม แม้จนต่างตำบลก็มี จวนเจ้า เมืองไปอยู่ที่ไหนก็ย้ายที่ทำการไปอยู่ที่ใหม่ ตามสมัยของเจ้าเมืองคนนั้น ส่วนกรมการนั้นเพราะมัก เป็นคหบดีในเมืองนั้น ซึ่งเมื่อตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหนก็คงอยู่ที่นั่น เป็นแต่เวลามีการงานจะต้องทำตาม หน้าที่ จวนเจ้าเมืองอยู่ไหนก็ไปพึ่งคำสั่งที่นั่น บางคนตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างไกลก็มี โดยถือหลักเห็นเป็น ผู้เหมาะสมที่จะรักษาสันติสุขของท้องถิ่นนั้นเป็นสำคัญ และมุ่งให้ประชาชน "อยู่เย็นเป็นสุข" ปราศจาก

ภัยต่างๆ เช่นโจรผู้ร้าย ปรามปรามนักการพนัน การเสพของมีนเมาเป็นสำคัญ มิได้พัฒนาด้านต่าง ๆ ให้เจริญก้าวหน้าเหมือนในการดำเนินการปกครองในสมัยปัจจุบัน

การบริหารงานปกครองสำหรับเมืองเล็กมิได้เป็นประเทศราช เช่น จังหวัดเลย คงมีการปกครองท้องถิ่นเป็นของตนเอง ในแต่ละเมืองจะมีเจ้าเมืองปกครอง ซึ่งส่วนใหญ่สืบตระกูลกันเรื่อยมาดังกล่าวข้างต้น อำนาจการปกครองมีอย่างเต็มที่ตั้งแต่ระดับสูงสุดถึงระดับต่ำสุด และเนื่องจากเขตจังหวัดเลยอยู่ใกล้ชิดกับลาวมาก การจัดการปกครองบ้านเมืองบางอย่างคงได้รับอิทธิพลลาวอยู่มาก การบริหารบ้านเมืองได้แบ่งทำเนียบข้าราชการออกเป็น ๕ ชั้น คือ

๑. ตำแหน่งอาชญาสี่ เป็นตำแหน่งบังคับบัญชาสูงสุดของเมือง มี ๔ ตำแหน่ง คือ

เจ้าเมือง เป็นผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาดในกิจการบ้านเมืองทั้งปวง

อุปฮาด ทำการแทนเจ้าเมืองในกรณีเจ้าเมืองไม่อยู่หรือไม่สามารถว่าราชการ

ได้ และช่วยราชการทั่วไป

ราชวงศ์ มีหน้าที่เกี่ยวกับบรรดาศักดิ์ ตัดสินชำระความ และการปกครอง

ราชบุตร มีหน้าที่ควบคุมเก็บรักษาผลประโยชน์ของเมือง

(เกี่ยวกับตำแหน่งรองเจ้าเมือง คืออุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรนี้ มีหลักฐานพอสืบได้จากคนเฒ่าคนแก่ปรากฏให้ทราบว่ามีการปกครองสมัยก่อน จัตุระบอบมณฑลเทศาภิบาล เช่น ในสมัยพระแก้วอาสา (ทองแดง) ปกครองเมืองด่านซ้ายก็ดี และพระยาศรีอัครฮาด (ทองดี) ปกครองเมืองเชียงคานก็ดี มีตำแหน่งรองเจ้าเมืองดังกล่าว คือ อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร อยู่ด้วย)

๒. ตำแหน่งผู้ช่วยอาชญาสี่ ได้แก่ตำแหน่งท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร และท้าวสุทธีสารมีหน้าที่ในการพิจารณาคดีพิพาทและการปกครองแผนกต่าง ๆ ของเมือง

๓. ตำแหน่งชื่อบ้านขางเมือง มีทั้งหมด ๑๗ ตำแหน่ง เช่น เมืองแสน กำกับฝ่ายทหารเมืองจันทร์ กำกับฝ่ายพลเรือน เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง มีหน้าที่ดูแลการพัสดุต่าง ๆ เช่น การปฏิสังขรณ์จัดและกำกับการสักเลก เป็นต้น

๔. ตำแหน่งเพี้ยหรือเพี้ย เป็นองครักษ์เจ้าเมือง เป็นพนักงานติดตามเจ้าเมือง เป็นต้น

๕. ตำแหน่งประจำหมู่บ้าน มี ๔ ตำแหน่ง ได้แก่ท้าวฝ่าย ตาแสง นายบ้าน และจำเมืองเทียบได้กับตำแหน่งทางปกครองในปัจจุบันคือ นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และสารวัตรหมู่บ้านตามลำดับ

สำหรับตำแหน่งชื่อบ้านขางเมือง ๑๗ ตำแหน่ง ดูชื่อแล้วคล้ายกับตำแหน่งข้าเฝ้า เมื่อมีวิญญูณเจ้าเข้าทรงเกี่ยวกับศาลเทพารักษ์ หรืออาฮักหลักเมืองของเมืองด่านซ้ายมาก ตำแหน่งข้าเฝ้าดังกล่าว มีถึง ๑๙ ตำแหน่ง โดยแบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่ง ข้าเฝ้าฝ่ายเจ้าเมืองจึง คือ "เจ้ากวน" (ผู้ชายซึ่งมีหน้าที่ให้วิญญูณเจ้าเข้าทรง) มี ๑๐ คน ได้แก่ แสนด่าน แสนหอม แสนฮอง แสนหนูรินทร์ แสนศรีสองฮัก แสนดวงใจ แสนกลาง แสนศรีฮักษา แสนศรีสมบัติ และแสนกำกับ ข้าเฝ้าฝ่ายเจ้าเมืองกลาง คือ "นางเทียม" (ผู้หญิงซึ่งมีหน้าที่ให้วิญญูณเจ้าเข้าทรง) มี ๙ คน ได้แก่ แสนเชื่อน แสนคำบุญยอ แสนจันทร์ แสนแก้วอุ้นเมือง แสนบัวโฮม แสนกลางโฮง แสนสุข เมืองแสน และเมืองจันทร์ ซึ่ง

ตำแหน่งเหล่านี้อาจเป็นตำแหน่งผู้มีหน้าที่ต่าง ๆ ในการดำเนินกิจการบ้านเมืองในสมัยโบราณก็ได้ แต่ไม่ทราบว่ามีหน้าที่อะไรแน่ชัด ที่พอทราบก็มีแสนด่าน และแสนเขื่อน เป็นหัวหน้าของแสนแต่ละฝ่ายเท่านั้น แม้ในทุกวันนี้การเข้าทรงก็ดี ตำแหน่งเจ้ากวนนางเทียม และแสนต่าง ๆ ก็ดีที่อำเภอด่านซ้าย ก็ยังคงมีอยู่เช่นสมัยก่อน

ในแต่ละเมืองจะมีอำนาจเต็มที่ในการปกครอง การศาลและการเก็บส่วยสาอากร เช่น ในด้านการศาล คงให้มีการชำระความกันเอง โดยเจ้าเมืองและกรมการเมืองทำหน้าที่ลูกขุนพิจารณาคดี ส่วนการเก็บภาษีอากรก็คงให้อยู่ในอำนาจของแต่ละเมือง สำหรับเมืองซึ่งอยู่ในท้องที่จังหวัดเลย ซึ่งเป็นเมืองเล็กจะขึ้นตรงต่อเมืองเอก หรือเมืองใหญ่อีกต่อหนึ่ง การส่วยสาอากรก็ต้องส่งต่อเมืองเอกทุกปี และเจ้าเมืองตลอดข้าราชการมีการทำพิธีรับพระราชทานน้ำพิพัฒน์สัตยาปีละ ๒ ครั้ง หรือปีละครั้ง เป็นอย่างน้อย

การจัดรูปการปกครองตามระบบมณฑลเทศาภิบาล

ลักษณะการเทศาภิบาล เป็นการปกครองซึ่งเปลี่ยนแปลงให้มีขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเทศาภิบาล คือ การปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการอันประกอบด้วย ตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเป็นหัวใจของรัฐบาลในพระองค์ รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลาง ซึ่งประจำอยู่แต่เฉพาะในราชธานีนั้น ออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาคอันเป็นที่ใกล้ชิดต่ออาณาประชาราษฎร์ เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขและความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่ราชอาณาจักรด้วย ฯลฯ จึงแบ่งส่วนการปกครองแคว้นแคว้นออกโดยลำดับชั้น เป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน และแบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนสัด เป็นแผนกพนักงาน ทำนองการแบ่งงานของกระทรวงในราชการ อันเป็นวิธินำมาซึ่งความเป็นระเบียบเรียบร้อย รวดเร็วและโดยเฉพาะอย่างยิ่งระงับทุกข์บำรุงสุขด้วยความเที่ยงธรรมแก่อาณาประชาราษฎร์และได้มีการแก้ไขลักษณะปกครอง ให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖ นั่นคือ ให้ตั้งทำเนียบข้าราชการเสียใหม่ ยกเลิกตำแหน่งทางการปกครอง คือ อาชญาสิทธิ์ ได้แก่ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ในตอนแรกคงใช้แบบเดิมอยู่ ต่อมาจึงค่อยยุบเลิกหมดใน พ.ศ.๒๔๕๐ โดยให้เรียกใหม่เป็น ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการเมืองตามลำดับแทน ตำแหน่งอื่น ๆ ก็ได้ปรับปรุงให้เหมาะสมด้วย สำหรับส่วนราชการตามระบอบมณฑลเทศาภิบาลแบ่งออกดังต่อไปนี้

มณฑล คือรวมเขตจังหวัดตั้งแต่สองจังหวัดขึ้นไป มากบ้างน้อยบ้าง สุดแต่ให้ความสะดวกในการปกครอง ตรวจตราบัญชาการของสมุหเทศาภิบาล จัดเป็นมณฑลหนึ่ง มีข้าราชการชั้นสูงเป็นผู้บัญชาการเป็นประธานข้าราชการมณฑลหนึ่ง นอกจากตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล ยังมีข้าหลวงรอง เป็นเจ้าหน้าที่แผนกต่าง ๆ ของมณฑล และมีข้าราชการเจ้าพนักงานสำหรับช่วยปฏิบัติราชการตามสมควรแก่หน้าที่ สมุหเทศาภิบาลมีอำนาจหน้าที่ปกครองบัญชาการและตรวจตราภาวะการณ์ทั้งปวง และราชการในมณฑล ซึ่งมีบทบัญญัติของรัฐบาลมอบให้เป็นหน้าที่ของเทศาภิบาล รับข้อเสนอและสั่งราชการแก่ผู้ว่าราชการจังหวัด อันเป็นผลสำเร็จเร็วกว่าที่จังหวัดจะบอกเข้ามายังกระทรวง และคอยฟังคำสั่งจากกรุงเทพ ฯ ดังแต่ก่อน นับเป็นผลดีแก่ทางราชการและประชาชน

จังหวัด แต่ก่อนเรียกว่า "เมือง" รวมเขตอำเภอ (เมือง) ตั้งแต่สองอำเภอ (เมือง) ขึ้นไปถึงหลายอำเภอ (เมือง) ก็มี จัดเป็นจังหวัดหนึ่ง รองถัดจากมณฑลลงมาให้มีอาณาเขตพอควรแก่ความเจริญและความสะดวกในการตรวจตราปกครองจังหวัดหนึ่ง ซึ่งมีข้าราชการผู้ใหญ่ เป็นตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง เรียกว่า "ข้าหลวงประจำจังหวัด" และต่อมาเรียกว่า "ผู้ว่าราชการจังหวัด" เป็นหัวหน้า และมีกรมการจังหวัดคณะหนึ่งช่วยบริหารราชการ

อำเภอ กิ่งอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน เป็นส่วนรองถัดจากจังหวัดลงมาโดยลำดับชั้นทั้งท้องที่และเจ้าพนักงานมีหน้าที่ปกครองใกล้ชิดกับประชาราษฎร์ ตามที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่และพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาค อำเภอหนึ่งมีนายอำเภอเป็นหัวหน้า กิ่งอำเภอมีปลัดอำเภอผู้เป็นหัวหน้า ตำบลและหมู่บ้านมีกำนันและผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้าปกครองดูแลตามลำดับ

การตั้งมณฑลเทศาภิบาล

มณฑลที่ตั้งขึ้นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๕ คือก่อน พ.ศ.๒๔๓๗ มี ๖ มณฑล ได้แก่ มณฑลลาวเฉียง ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพายัพ มณฑลลาวพวน ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุดร (เมืองเลยขึ้นอยู่ในเขตมณฑลนี้) มณฑลลาวกาว ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอิสาน มณฑลเขมร ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลบูรพา มณฑลลาวกลาง ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลนครราชสีมา และมณฑลภูเก็จ มณฑลที่ตั้งครั้งแรกนี้ยังมิได้จัดเป็นลักษณะเทศาภิบาล

พ.ศ.๒๔๓๗ ได้จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่ ๔ มณฑล คือมณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีน มณฑลราชบุรี และมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ.๒๔๓๘ ได้จัดตั้งมณฑลขึ้นใหม่ ๓ มณฑล และแก้ไขให้เป็นลักษณะเทศาภิบาล ๑ มณฑล รวม ๔ มณฑล คือ มณฑลนครชัยศรี มณฑลนครสวรรค์ มณฑลกรุงเก่า และมณฑลภูเก็จ

พ.ศ.๒๔๓๙ ได้จัดตั้งมณฑลขึ้นใหม่ ๒ มณฑล และแก้ไขให้เป็นลักษณะเทศาภิบาล ๑ มณฑล รวม ๓ มณฑล คือ มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร และมณฑลบูรพา

พ.ศ.๒๔๔๐ ได้จัดตั้งมณฑลขึ้นใหม่ ๑ มณฑล คือ มณฑลไทรบุรี

พ.ศ.๒๔๔๒ ได้จัดตั้งมณฑลขึ้นใหม่ ๑ มณฑล คือ มณฑลเพชรบูรณ์

พ.ศ.๒๔๔๓ ได้แก้ไขการปกครองมณฑลที่มีอยู่ก่อน พ.ศ.๒๔๓๖ ให้เป็นลักษณะเทศาภิบาล ๓ มณฑล คือ มณฑลพายัพ มณฑลอิสาน (เคยเรียกว่ามณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ) และมณฑลอุดร (แบ่งเมืองออกเป็นบริเวณซึ่งมีบริเวณน้ำเหืองตั้งบริเวณที่เมืองเลย รวมอยู่ด้วย)

พ.ศ.๒๔๔๔ ยุบมณฑลเพชรบูรณ์

พ.ศ.๒๔๔๕ ได้จัดตั้งมณฑลขึ้นอีก ๒ มณฑล คือ มณฑลจันทบุรี และมณฑลปัตตานี

พ.ศ.๒๔๕๐ ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

พ.ศ.๒๔๕๑ จำนวนมณฑลลดลง ๑ มณฑล เพราะไทยต้องยอมยกมณฑลไทรบุรีให้แก่

อังกฤษ

พ.ศ.๒๔๕๕ แยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล มีชื่อใหม่ว่า มณฑลอุบลและมณฑลร้อยเอ็ด

พ.ศ.๒๔๕๘ จัดตั้งมณฑลขึ้นอีก ๑ มณฑล คือ มณฑลมหาสารคาม

ในรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนมณฑลกรุงเทพฯ เป็นกรุงเทพมหานคร (มณฑลกรุงเทพฯ รัชกาลที่ ๕ ได้โปรดให้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๘)

มณฑลทั้งหมดในราชอาณาจักรครั้งนั้น มีทั้งสิ้น ๒๑ มณฑลด้วยกัน

เมื่อได้มีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นแล้ว ต่อมาก็ได้มีการแก้ไขปรับปรุงการปกครองให้เป็นลักษณะเทศาภิบาลขึ้นดังกล่าวข้างต้น เพื่อให้การปกครองดำเนินไปอย่างมีระเบียบและเกิดคุณประโยชน์แก่ประชาชนและบ้านเมืองมากขึ้น การปกครองจึงใช้แบบเก่าของไทยเป็นหลัก คือการปกครองแบบพ่อปกครองลูก และวิธีการแบบใหม่ควบคู่ไปด้วย ได้ออกประกาศตักเตือนให้ราษฎรปฏิบัติตามแบบอย่างทางราชการ โดยให้ถือเป็นกฎหมายที่จะต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด ซึ่งมีเรื่องต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

- ก. ประกาศให้ราษฎรเสียเงินค่าราชการประจำปี
- ข. ประกาศให้ราษฎรเมื่อมีคดีขึ้น ให้ฟ้องร้องต่อศาลที่ตั้งขึ้นในแต่ละท้องที่ เช่น ศาลหมู่บ้าน ศาลอำเภอ ศาลเมือง และศาลข้าหลวง เป็นต้น
- ค. ประกาศให้ราษฎรเข้ารับราชการทหาร
- ง. ประกาศให้ราษฎรเลิกเล่นการพนัน เลิกสูบบุหรี่และเลิกหลงเชื่อในสิ่งที่ผิด เช่น เลิกสักตามร่างกาย เป็นต้น
- จ. ประกาศให้ราษฎรใช้หัวแม่มือแตะเอกสารแทนการเขียนรูปร่าง ๆ ลงท้ายเอกสารเช่นแต่ก่อน

แต่เนื่องจากความเคยชินของราษฎรที่ปฏิบัติตามประเพณีที่เชื่อถือกันมาแต่เดิม จึงยังไม่เห็นผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นแก่ตนเองและประเทศชาติ เพราะขาดสิ่งที่จะให้ราษฎรเปลี่ยนความคิด คือการให้การศึกษาแก่ราษฎร ประกาศดังกล่าวจึงไม่ค่อยได้ผลนัก

นอกจากนี้ยังประกาศเตือนให้ราษฎรปฏิบัติตามกฎหมาย หรือตามความต้องการของทางราชการอื่น ๆ มีการปรับปรุงการศึกษา โดยให้ผู้ชายมีอายุพอสมควร ได้บวชเรียนได้จัดให้ราษฎรเข้าศึกษาในสถานศึกษาที่ทางราชการจัดขึ้น จัดตั้งศาลให้แน่นอน การเก็บภาษีให้รัดกุมไม่รั่วไหล จัดเส้นทางคมนาคม ได้แก่ ถนนทางเกวียนและสะพานให้สะดวก ตลอดจนการสื่อสาร เป็นต้น

การปกครองตามเมืองต่าง ๆ นอกจากมีผู้ว่าราชการเมืองแล้ว ยังมีข้าหลวงกำกับอีกด้วย ข้าหลวงที่ได้รับแต่งตั้งได้มอบหน้าที่ให้ไปจัดการเก็บภาษีอากรสุรา ภาษีต่าง ๆ และพิจารณาตัดสินแก้ปัญหาเรื่องเขตเมือง มีการยกฐานะการครองชีพของราษฎร โดยส่งเสริมการทำนา เลี้ยงสัตว์ เป็นต้น การเก็บภาษีอากร เมื่อเก็บได้นอกจากนำเข้ารัฐแล้ว ยังแบ่งผลประโยชน์ให้ผู้ว่าราชการเมือง และข้าหลวง ตลอดจนกรมการอีกด้วย

ต่อมาทางราชการได้พิจารณาปรับปรุงในด้านต่าง ๆ เช่น การเก็บผลประโยชน์การทหาร การศาล การคมนาคมสื่อสาร และการศึกษา เป็นต้น ซึ่งช่วยให้การปรับปรุงการปกครองในส่วน

โครงสร้างได้ผลดียิ่งขึ้น อันเป็นการปรับปรุงขั้นพื้นฐานเป็นผลให้ราษฎรได้เปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นอยู่ได้รับความสะดวก ความยุติธรรม ความสงบสุขมากขึ้นตามลำดับ

แผนภูมิการบริหารการปกครองหลังจากประกาศใช้ พ.ร.บ.

ลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖

ลำดับการบังคับบัญชา	ชื่อตำแหน่งก่อนใช้ พ.ร.บ. ลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116	ชื่อตำแหน่งภายหลังใช้ พ.ร.บ. ลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116
กระทรวงมหาดไทย	เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย	เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
มณฑล	ข้าหลวงต่างพระองค์	ข้าหลวงต่างพระองค์
เมือง	เจ้าเมือง	ผู้ว่าราชการเมือง
อำเภอ	ท้าวฝ่าย	นายอำเภอ
ตำบล	ตาแสง	กำนัน
หมู่บ้าน	พ่อบ้านหรือนายบ้าน	ผู้ใหญ่บ้าน

๔.๓ การจัดรูปการปกครองในสมัยปัจจุบัน

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช มาเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๕ แล้ว ต่อมาทางราชการได้ออกพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดินสยาม พ.ศ.๒๔๗๖ ให้ยกเลิกวิธีการปกครองตามแบบมณฑลเทศาภิบาล เปลี่ยนเป็นแบบการบริหารราชการส่วนภูมิภาคโดยแบ่งเขตการปกครองออกเป็นจังหวัดและอำเภอ โดยรวมพื้นที่หลาย ๆ อำเภอเป็นจังหวัด ระดับจังหวัดมีข้าหลวงประจำจังหวัดเป็นหัวหน้า ร่วมกับคณะกรรมการจังหวัดเป็นผู้บริหาร ทั้งนี้ เพื่อให้มีให้หน่วยงานมณฑลซ้ำซ้อนกับจังหวัด เป็นการประหยัดช่วยทำให้การบริหารราชการรวดเร็วขึ้น เพราะการคมนาคมสื่อสารเจริญก้าวหน้ากว่าแต่ก่อน และรัฐบาลมีนโยบายมอบอำนาจการปกครองให้แก่ส่วนภูมิภาคมากยิ่งขึ้น

เมื่อ พ.ศ.๒๔๙๕ รัฐบาลได้ตราพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดินอีกฉบับหนึ่งเปลี่ยนแปลงจากหลักการเดิมให้จังหวัดมีฐานะเป็นนิติบุคคล และมอบอำนาจบริหารราชการแผ่นดินให้ผู้ว่าราชการจังหวัดโดยเฉพาะ ส่วนคณะกรรมการจังหวัดให้มีฐานะเป็นที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัด

ต่อมาคณะปฏิวัติได้แก้ไขปรับปรุงกฎหมายว่าด้วยระเบียบบริหารราชการแผ่นดินตามนัยประกาศของคณะปฏิวัติฉบับที่ ๒๑๘ ลงวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๑๕ โดยจัดระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาคออกเป็น

(๑) จังหวัด

(๒) อำเภอ

โดยกำหนดให้รวมท้องที่หลาย ๆ อำเภอขึ้นเป็นจังหวัด มีฐานะเป็นนิติบุคคล การตั้ง ยุบ และเปลี่ยนแปลงเขตจังหวัดจะทำได้ต้องตราเป็นพระราชบัญญัติ และให้มีคณะกรรมการจังหวัดเป็นที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัด ในการบริหารราชการแผ่นดินในเขตจังหวัด-อำเภอหนึ่ง ๆ มี

นายอำเภอเป็นผู้บริหาร โดยมีคณะกรรมการอำเภอเป็นที่ปรึกษา และในเขตอำเภอหนึ่ง ๆ ยังแบ่งเขตปกครองออกเป็นตำบลและหมู่บ้านโดยมีกำนันและผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้าปกครองตามลำดับ

นอกจากนี้ตามประกาศของคณะปฏิวัติฉบับที่ ๒๑๘ ยังกำหนดให้มีการจัดการปกครองส่วนท้องถิ่น โดยเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการบริหารงานให้กับท้องถิ่น เพื่อให้ท้องถิ่นเจริญก้าวหน้าและเป็นการฝึกประชาชนให้เข้าใจหลักการปกครองระบอบประชาธิปไตยด้วย โดยแบ่งการปกครองส่วนท้องถิ่นออกเป็น ๔ รูป คือ

๑. องค์การบริหารส่วนจังหวัด
๒. เทศบาล
๓. สุขาภิบาล
๔. องค์การบริหารส่วนตำบล

ปัจจุบันจังหวัดเลย แบ่งการปกครองออกเป็น ๙ อำเภอ ๒ กิ่งอำเภอ ๗๒ ตำบล และ ๖๒๒ หมู่บ้าน และมีการปกครองส่วนท้องถิ่น ได้แก่ องค์การบริหารส่วนจังหวัด ๑ แห่ง เทศบาล ๑ แห่ง และสุขาภิบาล ๖ แห่ง

ที่มา : ประวัตินหาตไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดเลย . กรุงเทพมหานคร : วัฒนาพานิช , ๒๕๒๕ .